

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ *-ki* ŞƏKİLÇİLİ FORMALAR

Pərvanə HÜSEYNOVA*

Xülasə: Məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə *-ki* şəkilçi formaları araşdırılır. Qeyd olunur ki, nitqdə bəzi sözlər ilkin, nominal mənası ilə işlənir. Lakin bir sıra hallarda nitq prosesində birdəfəlik ehtiyacları ödəmək üçün müxtəlif adlar ilkin mənası ilə işlənməyə də bilər. Onlar fərqli dəyişkənliklərə uğrayaraq keçici və ya müvəqqəti xarakter daşıyaraq mücərrədlik fonunda mücərrəd əşya və ya əlamət mənası qazanır və həmin bu məna ilə də çıxış edirlər. Bu kimi adlar nitqdə və nitq daşıyıcılarının yaddaşında hazır formada olmur. Onlar hər dəfə ehtiyac yarandıqda nitq daşıyıcıları tərəfindən fərdi şəkildə yaranaraq istifadə olunur. *-ki* şəkilçisi ilə yaranmış formalar situativ, müvəqqəti və ya keçici nitq ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edən okkazional formalarlardır.

Açar Sözlər: *Situativ, Okkazional Forma, Nitq Daşıyıcıları*

The Suffix forms of *-ki* In Languages With Different Systems

Abstract: The article examines the suffix forms of *-ki* in languages with different systems. It is noted that some words in speech are used in their original, nominal meaning. However, in some cases, various names may not be used in their original meaning to meet one-time needs in the speech process. They undergo different changes, are transient or temporary in nature, acquire the meaning of an abstract object or sign against the background of abstraction, and act with this meaning. Such kind of names do not exist in ready-made form in speech and in the memory of speakers. They are created and used individually by speakers whenever the need. Forms created with the suffix *-ki* are occasional forms that serve to satisfy the need for situational, temporary or transient speech.

Keywords: *Situational, Occasional Form, Speech Carriers*

Giriş

İstənilən söz iki fasilə, iki boşluq arasındakı hərflər və ya səslər zənciridir. Bununla bərabər sözlər gerçək aləmdə mövcud olan varlıq, əşya və hadisələri, hərəkət, vəziyyət və əlamətləri, həmçinin onların arasında olan əlaqə və ya münasibətləri ifadə edən adlardır. Qeyd edək ki, dildə olan bütün sözlər mütləq nəyinsə adıdır.

Nitqyaratma prosesində bir sıra sözlər ilkin, yəni nominal mənası ilə işlənir. Lakin bir sıra hal və vəziyyətlərdə nitq prosesində birdəfəlik ehtiyacları ödəmək üçün müxtəlif adlar və feillər ilkin mənası ilə işlənməyə də bilər. Onlar fərqli dəyişkənliklərə uğrayaraq keçici və ya müvəqqəti xarakter daşıyaraq mücərrədlik fonunda mücərrəd əşya və ya əlamət mənası qazanır və həmin bu məna ilə də çıxış edirlər. Bu kimi adlar nitqdə və nitq daşıyıcılarının yaddaşında hazır formada olmur. Onlar hər dəfə ehtiyac yarandıqda nitq daşıyıcıları tərəfindən fərdi şəkildə yaranaraq istifadə olunur.

Bu kimi faktlar bir daha onu göstərir ki, gerçəklik vahidlərinə verilmiş ad və ya onların əlaməti heç də həmişə müstəqil dil struktur vahidləri ilə göstərilir. Yəni bir gerçəklik vahidinə heç də həmişə tam müstəqil ad verilmir. Dildə artıq mövcud olan formalar bəzi hallarda qismən dəyişdirilərək yeni adlara çevrilirlər. Həmin çevrilmiş adların əksər qismi düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq dildə qalır. Lakin, elə formalar da mövcuddur ki, onlar konkret olaraq müəyyən nitq ehtiyacını ödəmək məqsədilə yaranır, qısa bir vaxt üçün müstəqil söz xüsusiyyəti qazanır, yeni dil struktur vahidi kimi müvəqqəti olaraq çıxış edir, amma yenə də dildə qalıcı olmur. Keçici nitq ehtiyacı ödəndikdən sonra unudulur və dili tərk etmiş olur. Söylənilmiş bu fikri daha da dəqiq ifadələrək deyə bilərik ki, bəzən, müəyyən hallarda ilkin mənası ilə hər hansısa bir gerçəklik vahidinin adı, mövqeyi, yeri və s. kimi çıxış edən dil struktur formaları müvəqqəti olaraq bəzən sadəcə *-ki* şəkilçisinin əlavə olunması ilə, bəzən isə onunla bərabər digər şəkilçiləri də qəbul edərək başqa bir gerçəklik vahidlərinin adı və ya əlaməti kimi çıxış etməli olur.

Məhz elə *-ki* şəkilçisi vasitəsilə yaranan formaların varlığına istinadən belə demək olar ki, ikinci təqdimat kateqoriyası sadəcə feillərdə deyil, həmçinin adlarda da qeyd olunur. Bu

* Bakı Avrasiya Universiteti, Xarici dil və ədəbiyyat kafedrasının müəllimi, dissertant, e-mail: partur_83@mail.ru

kimi faktlara əsasən hətta belə bir ehtimal da irəli sürə bilərik ki, representasiya hadisəsi müxtəlif sistemli dillərdə istənilən və fərqli nitq hissələrinə aid olan sözlərdə də müşahidə edilə bilər. Bunu da bildirək ki, müxtəlif sistemli dillərdə okkazional, yəni birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulan formalar Azərbaycan və ya türk dillərində olan formalardan tamamilə fərqli forma və şəkildə vasitəsilə yaranı bilər.

1. Adlarda İkinci Təqdimat Kateqoriyasını Yaradan **-ki** Şəkilçisi

Türk dillərində, həmçinin də Azərbaycan dilində adlarda ikinci təqdimat kateqoriyasını yaradan formant və ya element **-ki** şəkilçisidir. Azərbaycan və türk dillərində *“adların ikinci təqdimatı nitq prosesində meydana çıxan müvəqqəti informasiya ötürülməsi ilə bağlı ehtiyac, dilin lakonikliyə olan meyli və nitqdə ifadə olunmuş mənanın köməyi ilə müxtəlif adlara **-ki** şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəliş”* (Əsgərov, 2003:73; Гүзев, 1987:105).

Məsələn, *bugünkü, yerdəki, sizdəki* və s. tipli sözlər konkretləşmiş isimlər, müəyyən hallarda isə mücərrəd formalar və ya anlayışlar kimi çıxış edir. *Sizdəki* deyəndə burada *siz* nəzərdə tutulmur, *sizdə* olan, *sizə* aid və ya məxsus olan kimsə və yaxud da hər hansı bir əşya nəzərdə tutulur. *Yerdəki* deyəndə *yer* adlı anlayışın özü deyil, *yerdə* olan nə isə, *bugünkü* deyəndə isə vaxtın müəyyən kəsimi olan *bugün* anlayışının özü deyil, həmin vaxt, müddət daxilində mövcud olan, baş verən bir hadisə, bugün gördüyümüz bir əşya, nəsnə və ya bugün tanış olduğumuz, görüşdüyümüz bir şəxs, fərd nəzərdə tutulur.

Bildirək ki, leksik-qrammatik **-ki** şəkilçisi zaman mənalı sözlərdə birbaşa kök və ya əsasə əlavə olunur: *dünən+ki, axşam+ki, indi+ki, səhər+ki*, və s. Şəxs mənalı sözlərdə yiyəlik hal şəkilçisindən sonra əlavə olunur: *Əli+nin+ki, qız+lar+ın+ki, müəlim+in+ki, ana+nın+ki* və s. Bəzi yer, məkan bildirən sözlərdə isə yerlik hal şəkilçisindən sonra əlavə olunur: *küçə+də+ki, dağ+da+ki, ev+də+ki, həyətdə+ki*, və s.

2. **-ki** Şəkilçili Formaların Əsas Yaranma Üsulları

Situativ xarakterli mənalara ifadə edən bu formaların əsas yaranma üsullarına aşağıdakıları aid edə bilərik:

1) *adlıq halda olan adlara əlavə olunmaqla yaranan formalar*

2) *iyiyəlik halda olan adlara əlavə olunmaqla yaranan formalar*

3) *yerlik halda olan adlara əlavə olunmaqla yaranan formalar* (Əsgərov, 2003: 73).

Keçici nitq ehtiyacının ödənilməsi məqsədi ilə adlardan əmələ gələn ikinci təqdimat və ya representasiya kateqoriyasına daxil olan formaların ifadə etdikləri əsas məna və məna çalarlarına fikir verək: adlıq halda olan adlarla işlənməsi ilə əlaqədar **-ki** şəkilçisi haqqında onu deyə bilərik ki, **-ki** şəkilçisi zaman, məkan, yer, istiqamət məzmununu daşıyan adlıq halda olan bəzi sözlərə **-ki** şəkilçisinin əlavə olunması ilə keçici, situativ xarakterli formalar yaranır. Yaranmış həmin bu formalar ismi əlamət və ya mücərrəd əşya məzmununu yaradır.

Nümunəyə baxaq:

*Anası ilə **dünənki** söhbət ona bərk təsir etdi.*

Bu nümunədə ilkin olaraq zaman məzmununa xas olan *dünən* sözü **-ki** şəkilçisinin əlavə olunması ilə ikinci dəfə mücərrəd əlamət məzmununa malik forma kimi təqdim olunmuşdur.

***Dünənki** söhbət – dünən edilən söhbət*

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət fondunda *səhərki, dünənki, sabahki* tipli sözlər müstəqil formaya və mənaya malik deyillər. Bu sözlər sadəcə olaraq müvəqqəti, keçici, situativ nitq ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edən okkasionl formalarlardır. Nitq ehtiyacı ödəndikdən və nitq prosesi aktuallığını itirdikdən sonra həmin söz formaları *səhərki, dünənki, sabahki* və s. unudularaq müstəqil ləksəm kimi dildə də qalır. Buna görə **-ki** şəkilçisi ilə əmələ gələn həmin formalar situativ, yəni okkazonal formalar adlanır.

Nitq prosesinin bu anında danışan şəxs üçün ən mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, nitqi çətinləşdirmədən haqqında danışılan hadisə, əşya və ya varlığı mücərrəd təyinlə də olsa, digərlərindən fərqləndirsin.

Dolabda olan kitabların yerini dəyiş. Yuxarıkuları və aşağıkuları bura qoy.

Göstərilmiş nümunədə *yuxarı* və *aşağı* sözləri istiqamətin adı kimi çıxış edir. Həmin sözlərə **-ki** şəkilçisinin əlavə olunması onları ikinci dəfə mücərrəd əşya məzmununda təqdim edir. Bütün digər əşya və ya varlıq mənasına malik olan sözlər kimi **Yuxarıkuları** və **aşağıkuları** sözləri təsirlik hal şəkilçiləri qəbul edərək cümlədə tamamlıq funksiyasında özünü göstərir. Müvəqqəti, situativ nitq ehtiyacı ödəndikdən sonra isə həmin sözlər, yəni, **yuxarıkuları və aşağıkuları** sözləri unudularaq müstəqil əşya və ya varlıq adı kimi dildə də qalmır.

Yiyəlik halda olan adlarla **-ki** şəkilçisinin işlənməsinə gəldikdə isə qeyd edək ki, **-ki** şəkilçisi yiyəlik halda olan bütün isimlərə, şəxs və birsıra işarə əvəzliliklərinə, zərflərə, məsdər və məsdər tərkiblərinə, feili sifət və feili sifət tərkiblərinə əlavə olunaraq əmələ gəlmiş sözləri epizodik xarakterli formalar kimi mücərrəd əşya məzmunu ilə təqdim edir. Yeri gəlmişkən bunu da bildirək ki, birsıra alim və tədqiqatçılar **-ki** şəkilçisini sifət düzəldən şəkilçi elan edirlər. Sifətin əsas funksiyası isə məlum olduğu kimi cümlədə təyin rolunda çıxış etməkdir. Yiyəlik halda olan sözlərə **-ki** şəkilçisinin əlavə olunması ilə düzələn formalar isə cümlədə heç vaxt təyin rolunda işləmə bilmir. Bu zaman ilkin mənada ad və ya əlamət məzmununa malik olan sözlərə **-ki** şəkilçinin əlavə olunması ilə ikinci dəfə həmin sözlər mücərrəd əşya və ya varlıq kimi təqdim olunurlar.

Qəm rahnümün oldu, mənimki belə düşdü!

Dil vətəyi-xun oldu, mənimki belə düşdü!

El döndü cünun oldu, mənimki belə düşdü!

Tale mənə dun oldu, mənimki belə düşdü! (<http://anl.az>)

və ya

Onunkunu özünə qaytar, ona lazım olacaq.

Nümunələrdən də bəlli olduğu kimi, yiyəlik halda olan (mənim, onun) sözlərə, daha dəqiq desək **-ki** şəkilçisinin adlara, işarə və şəxs əvəzliliklərinə əlavə olunması, həmin sözləri ikinci dəfə mücərrəd şəxs və ya anlayış məzmununa malik formalar (mənimki, onunku) kimi təqdim edir.

S.S.Axundovun “Şeytan” adlı pyesindən bəzi nümunələrə nəzər salaq:

Mən insafımdan keçə bilmərəm, pul o yazığinki olur, içmək də sənə mənim (<https://achiqkitab.aztc.gov.az>)

Başqa millətin qadınları tüfəng götürüb ərləri ilə bərabər düşmənlə vuruşur, bizimkilər isə şaxsey deyə üzlərini cırır, saçlarını yolurlar (<https://achiqkitab.aztc.gov.az>)

Verilmiş nümunələrdə yiyəlik halda işlənmiş adlara **-ki** şəkilçisinin əlavə edilməsi, onların, yəni həmin sözlərin təyini söz birləşməsinə əvəz etdiyi aydın görsənir.

Qəm rahnümün oldu, mənimki belə düşdü! – yəni, kədər, qüssə, qəm oldu, **mənim işlərim** belə gətirdi.

Başqa millətin qadınları tüfəng götürüb ərləri ilə bərabər düşmənlə vuruşur, bizimkilər isə şaxsey deyə üzlərini cırır, saçlarını yolurlar – yəni, Başqa millətin qadınları tüfəng götürüb ərləri ilə bərabər düşmənlə vuruşur, **bizim qadınlar** isə şaxsey deyə saçlarını yolur, üzlərini cırırlar.

Mən insafımdan keçə bilmərəm, pul o yazığın pulu olur, içmək də sənə mənim – yəni, Mən insafımdan keçə bilmərəm, pul o **yazığın pulu** olur, içmək də ikimizə, sənə mənə qalır.

Verilmiş nümunələrdən də aydın görünür ki, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə, yəni şəxs əvəzlilikləri və insan mənası ifadə edən digər sözlərə artırılan **-ki** şəkilçisi həmin sözləri mücərrəd şəxslər kimi təqdim edir. Bu model əsasında yaranmış formalar ifadə etdiyi şəxs mənası ilə cümlədə yalnız tamamlıq, mübtəda və ya ismi xəbər ola bilir. Qeyd olunduğu

kimi, mənə baxımından onlar heç vaxt əlamət çalarına malik olmur və buna görə də cümlədə heç vaxt təyin kimi çıxış edə bilmir.

Nümunəyə nəzər salaq:

*Partanın üstündə olan bütün dəftər-kitablar **tələbəninkidir**.*

Bu cümlədə **-ki** şəkilçisi qəbul etmiş, mücərrəd varlıq mənası ifadə edən **tələbəninkidir** forması ismi xəbər funksiyasında çıxış edir.

Qeyd edək ki, **-kı** şəkilçisi birbaşa söz kök və ya əsasından savayı, həmçinin qrammatik şəkilçilərdən sonra da bir neçə dəfə artırıla bilər. Bu hal **-kı** şəkilçili formaların leksik vahidlər deyil, məhz keçici, situativ xarakterli formalar olduğunu göstərir:

-ki şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş adlarla işlənməsi ilə bağlı qeyd edək ki, yerlik halda olan bütün adlara **-ki** şəkilçisinin artırılması ilə düzələn okkazional xarakterli formalar ismi əlamət və ya mücərrəd əşya məzmununa malik olur. Belə ki, daha qəqiq desək, ilkin olaraq əşya, varlıq, ismi və feili əlamət məzmunlu sözlərə **-ki** şəkilçisini artırmaqla həmin sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, varlıq və ya ismi əlamət kimi təqdim olunurlar.

Məsələn, **Çörəxanadakılar** vurhəvur işləyir, su tökür, xəmir yoğurur, kürəyə od qoyurdular (Mir Cəlal) (<https://turklehceleri.org>)

*Bilmirəm bu **hamamdakı** sudu, ya bozbaşdu* (Məşədi İbad filmindən sitat) (<https://modern.az>)

Nümunələrdə yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş adlara **-ki** şəkilçisi əlavə olunmaqla mücərrəd əşya və ismi əlamət məzmununa malik olan formalar yaranır. Yaranmış formalar mücərrəd əşya və ya nəsnə məzmunu ilə çıxış etdikdə feili sifət tərkibini və onun təyin etdiyi sözü əvəz edir.

Çörəxanadakılar vurhəvur işləyir, su tökür, xəmir yoğurur, kürəyə od qoyurdular - yəni, **Çörəxanada işləyən insanlar** vurhəvur işləyir, su tökür, xəmir yoğurur, kürəyə od qoyurdular.

*Bilmirəm bu **hamamdakı** sudu, ya bozbaşdu* - yəni, Bilmirəm bu **hamamda olan nəsnə** sudu, ya bozbaş.

3. Digər Türk və Dünya Dillərində **-ki** Şəkilçili Formalar

Eyni funksional imkan və potensial ilə **-ki** şəkilçisi təkcə Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda digər türk dillərində də rast gəlinir. Azərbaycan dilində olduğu kimi Türkiyə türkcəsində də **-ki** şəkilçisi adlıq, yiyəlik və yerlik hallı sözlərə əlavə olunaraq mücərrəd əşya, varlıq və ismi əlamət mənalı okkazional formalar yaradır: *düinkü* (*dünənki*), *yarıncı* (*sabahkı*), *bendeki*, *sendekininki*, *Esma'nunki*, *neyinki?* *kiminki?* və s.

Bu zaman **-ki** şəkilçili sözlər cümlədə müəyyən sintaktik strukturları əvəz etmiş olur. Məsələn, *Benim kitabım buradadır, **sizinki** nerededir?* – Mənim kitabım buradadır, bəs sizinki haradadır?

sizinki = *sizin kitabınız*

Qeyd edək ki, **-ki** şəkilçisi ilə düzələn sözlərin ifadə etdiyi əşya və ya varlıq mənası mücərrəd olsa da, dil istifadəçiləri tərəfindən o qədər təbii və real anlaşılır ki, adi isimlərdə olduğu kimi onlara bəzi hallarda **-ki** şəkilçisindən əvvəl və ya sonra, bəzən isə həm əvvəl, həm də sonra cəmlilik şəkilçisi artırmaq olur, məsələn:

*Benim kurşunkalemlerim kalem dandadır, **sizinkiler** nerededir?* – Mənim karandaşlarım qələm qabındadır, bəs sizinkilər haradadır?

sizinkiler = *sizin kurşunkalem ləriniz*

*Benim kurşunkalemlerim kalem dandadır, **sizlerinki** nerededir?* – Mənim karandaşlarım qələm qabındadır, bəs sizinkilər haradadır?

sizlerinki = *sizin kurşunkalem ləriniz*

*Benim kurşunkalemlerim kalem dandadır, **sizlerinkiler** nerededir?* – Mənim karandaşlarım qələm qabındadır, bəs sizinkilər haradadır?

sizlerinkilər = sizin kursunkalemleriniz

-ki şəkilçisi altay dilində **-кы/-ки, -гы/-ги, -ку/-кү, -гу/-гү** şəkilçi variantlarına malikdir. Onlar zaman, yer, istiqamət bilirən adlıq halda olan sözlərə artırılaraq mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məsələn, **пылтырғы** – keçən ilki, **бүгүңги** – bugünkü, **озогы** – əvvəlki, **эртенги** – səhərki və s.

Yerlik hal **-да/-та, -де/-те, -до/-дө, -мо/-тө** şəkilçilərindən sonra **-гы/-ги** şəkilçi variantları sözlərə əlavə olunaraq mücərrəd əşya və ya anlayış mənası yaradır: **өзөктөги** – dərədəki, **уйдеги** – evdəki, **дьууктагы** – yaxındakı, **кышкыдагы** – qışdakı və s.

-гы/-ги şəkilçi variantları isə, yenə də yiyəlik hal (**-нынь, -дынь, -тынь**) şəkilçilərindən sonra müxtəlif adlara əlavə olunaraq situativ xarakterli formalar yaradır. Belə ki, ilkin olaraq əşya və ya varlıq məzmunlu sözlər **-гы/-ги** şəkilçililəri vasitəsilə ikinci dəfə mücərrəd əşya və ya varlıq kimi təqdim olunur (Дыренкова, 1940: 48).

Özbək dilində leksik-qrammatik **-ki** şəkilçi forması yiyəlik hal şəkilçilərindən sonra artırılaraq epizodik xarakterli formalar yaradır. Bu zaman onlar şəxs əvəzliliklərinə artırılaraq müxtəlif şəxslərə aid mücərrəd əşya və ya anlayış məzmunu yaradır. Məsələn, **меники** (mənimki), **сеники** (səninki), **уники** (onunki), **бизники** (bizimki), **сизники** (sizinki), **уларники** (onlarınki).

Менинг қизим биринчи сінфда ўқийди, сеники (=сенинг қизинг) нечанчи сінфда ўқийди? – Mənim qızım birinci sinifdə oxuyur, bəs səninki neçənci sinifdə oxuyur?; *Мен эртага сизларникига бораман.* – Mən sabah sizinkilərə gedəcəyəm. *Олим бўлсанг, олам сеники* (Кононов, 1948: 131) – Alim olsan, dünya səninkidir. Göstərilmiş nümunələrdə **-ki** şəkilçisi abstrakt əşya və sahiblik anlayışı verərək, ismin mübtəda, yer zərfliliyi, ismi xəbər funksiyalarında çıxış edir. Məsələn, **сеники** - mübtəda, **сизларникига** - yer zərfliliyi, **сеники** - ismi xəbər və s.

-кы (-ки, -ку, -кү) şəkilçi formaları qırğız dilində **-ki** şəkilçi formasının variantlarıdır. Onlar isim və zaman zərflərinə əlavə edilərək zaman çaları bazasında mücərrəd və ya abstrakt isimlər və ismi əlamət mənalı formalar yaradır. Məsələn, **эртеңки** – sabahki, **кечки** – axşamki, **баштапкы** – əvvəlki və s. (Грамм.:162).

-ki şəkilçi formasının uyğur dilində bir neçə variantları var. Buna aşağıda verilmiş nümunələr üzərindən baxaq: **-ки** меніңкете олып – *mənimkində yaşa*, **-қо** тағынқо – *sabahki*, **пуғынқо** – *bugünkü*, **-ғо** хегынғо – *birisigünkü*, **-қы**, ічындекы – *içindəki*, **-ғо** пырынғо – *əvvəlki* və s. (Малов, 1957:165)

Göstərilmiş nümunələrdə **-ki** şəkilçisi yer və zaman mənalı sözlərə əlavə olunaraq mücərrəd anlayış mənalı formalar yaradır. **-ki** şəkilçisinin yerlik halda olan daha bir neçə sözlə işlənməsinə baxaq: *мын-да-го* (buradakı), *иш-те-кы* (içəridəki), *йусун-де-ки* (onun evindəki), *йү-те-кы* (evdəki), *пачын-да-қы* (başdakı) (Малов, 1957:170). Göründüyü kimi **-ki** şəkilçili okkazional formalar Azərbaycan və digər türk dillərində olduğu kimi uyğur dilində də adlıq, yiyəlik və yerlik halda işlənmiş sözlərdən sonra əlavə olunaraq mücərrəd əşya və ya ismi əlamət çalarlı situativ formalar yaradır.

-ғы, -гі, -қы, -кі şəkilçi formaları qazax dilində adlıq halda olan sözlərə əlavə olunaraq keçici, situativ mənalı ifadə edən formalar yaradır. Məsələn, **қысқы** – qışki, **бүгінгі** – bugünkü, **кешкі** – axşamki, **таңғы** – səhərki və s.

Qeyd olunmuş şəkilçilər həmçinin yerlik halda olan sözlərə əlavə olunaraq məkan və zaman mənalı okkazional formalar yaradır: **Алматыдағы парк** – Almatıdakı park, **автобус аялдамасындағы адамдар** – avtobus dayanacağındakı adamlar, **үстелдің астындағы мысық** – masanın altındakı pişik, **Абай данғылындағы үй** – Abay prospektindəki ev, **үйдің артындағы алма бағы** – evin dalındakı alma bağı (Баляева, 2012: 37).

-кы -ки, -ку, -кү şəkilçi variantları qaqaüz dilində adlara, feili sifətlərə, zərflərə və digər nitq hissələrinə artırılaraq mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məsələn, **авшам-кы** – axşamki, **кыш-кы** – qışdakı, qışda olan, **беним-ки** (mənimki), **алт** (alt, aşağı) – **ын** (yiyəlik

hal şəkilçisi) **-кы** – aşağınınkı, **гегже-ки** – gecəki, **ичер-ки** – içəridəki, **бүүн-кү** – bugünkü və yaxud cümlə nümunəsinə nəzər salaq: **Чоктанкы умут бүүн ачты** (Çoxdankı ümüd bugün həyata keçdi) (Покровская, 1964: 92).

Qaqauz dilində **-ki** şəkilçisinin **-кы -ки, -ку, -кү** şəkilçi formaları birbaşa adlara və həmçinin yiyəlik və yerlik hal şəkilçilərindən sonra əlavə olunaraq okkazional formalar yaradır. **-кы -ки, -ку, -кү** şəkilçiləri yerlik hal şəkilçilərindən sonra adlara artırılaraq ismi əlamət və mücərrəd əşya mənalı epizodik xarakterli formalar əmələ gətirir: *Ал бана бир фистан **гөктеки** булутлар гиби, бенекли **ердеки** чичекләр гиби* (Göydəki buludlar, yerdəki çiçəklər kimi rəngarəng don al mənə) (Покровская, 1964: 93).

Qaqauz dilində **кенди** əvəzliyinə **-ки** şəkilçisi əlavə olunaraq okkazional olaraq müstəqil şəkildə işlənir. Nümunəyə baxaq: *Этиштурәмеди **кендикилериннйән** софрайа отурсун, ачан Васили Добижа, колхозун почтальону, капуйа урду* (Покровская, 1964: 130).

(Özününləri (yəni, ailə üzvləri) ilə süfrəyə otur-ar-oturmaz kolxozun poçtalyonu Vasiliy Dobija qapını döydü).

Roman-german, slavyan dil qruplarında **-ki** şəkilçisinin tam qarşılığı ola biləcək şəkilçi forması olmasa da və həmin dillər müxtəlif dil qruplarına xas olduqlarına görə **-ki** şəkilçisinin yaratdığı məna çaları slavyan, roman-german dillərində fərqli qayada və üsullarla ifadə olunur. Belə ki, istənilən forma və kateqoriyalar qrupundan dünya dillərinin hər biri öz ehtiyaclarına uyğun olaraq istifadə edir. Məsələn, fransız dilində **le tien** – səninki, **le mien** – mənimki, **aujourd’hui** – bugünkü, **à la maison** – evdəki; alman dilində **der unsrige** – bizimki, **der deinige** – səninki, **zu hause** – evdəki; ingilis dilində **ours** – bizimki, **mine** – mənimki, **today’s** – bugünkü, **at home** – evdəki; rus dilində **то что принадлежит тебе** – səninki, **сегоднешний** – bugünkü, **то что находится дома** – evdəki və s.

Adlarda ikinci təqdimat kateqoriyasının nominal vasitəsi kimi V.Q.Quzev haqlı olaraq təküzlü **-ki** şəkilçisini göstərir. Onun vasitəsilə hadisənin başvermə vaxtı, predmetin yeri, bir predmetin digər predmətə mənsubluğu ismi əlamət və ya mücərrəd əşya kimi təqdim olunur. Bu zaman **-ki** şəkilçisi birbaşa söz kökünə, yəni adlıq halda olan sözlərə, həmçinin də yiyəlik və yerlik hal şəkilçilərindən sonra adlara əlavə olunur (Гузев, 1987: 105).

Bənzər fikirləri V.Q.Quzevin tələbəsi və Leninqrاد Türkoloji məktəbinin yetirməsi olan M.B.Əsgərovun əsərlərində müşahidə edirik. Hörmətli alim informasiya ötürülməsi ilə bağlı müvəqqəti ehtiyacı ödəmək məqsədi ilə nitq prosesində meydana çıxan müxtəlif sözlərə **-ki** şəkilçisini artırmaqla situativ xarakterli formaların yarandığını qeyd edir (Əsgərov, 2003:73).

Qeyd olunduğu kimi, **-ki** şəkilçisi həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində adlıq, yiyəlik və yerlik halda olan sözlərə, həmçinin, isim, əvəzlik, zərf, məsdər, substantivləşmiş digər nitq hissələri, feili sifət və feili sifət tərkiblərinə əlavə olunaraq ismi əlamət və mücərrəd əşya məzmunlu formalar əmələ gətirir.

Əlavə olaraq bunu da qeyd edək ki, “**-ki** şəkilçili formaların grammatik şəkilçilərdən sonra işlənməsi, yəni ismin adlıq, yiyəlik və yerlik hallarından sonra artırılma bilməsi, kontekstual mahiyyət daşıması” (Велиев, 1974: 20) ilə izah olunur. Belə ki, eyni bir sözün kök və ya əsasına **-ki** şəkilçisin bir neçə dəfə artırılma bilməsi həmin sözlərin leksik vahidlər deyil, müvəqqəti, keçici formalar olduğunu bir daha təsdiq edir.

Nəticə

-ki şəkilçisi vasitəsilə adlarda ikinci təqdimatı yaradan formalarla bağlı buraya qədər verilmiş şərhlər, həmçinin də *sizinki, evdəki, yuxarıki, dünənki* və s. tipli nümunələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, haqqında danışılan okkazional formalar real həyatda qısa bir müddət üçün tamamilə fərqli bir mücərrəd əşya və ya varlıq kimi çıxış edən gerçəklik vahidlərinin müvəqqəti adı və ya onların müvəqqəti əlaməti funksiyasında çıxış edirlər.

Məsələn öz rəhbərindən danışan bir şəxs bəzən “*Yuxarıki icazə vermir*” deyib rəhbərin imkan və səlahiyyət, vəzifə baxımından özündən daha üstün olması əsasında onu mücərrəd və ya abstrakt bir varlıq kimi ifadə və ya təqdim edir. Əlbəttə ki, rəhbərlik və onun tabeliyində olmaq situativ, müvəqqəti bir reallıqdır. Onların vəzifələri dəyişilə və yaxud onlardan hər hansı biri işdən, vəzifədən ayrılı bilər. Bu vəziyyətdə *yuxarı* və *aşağı* anlayışı da sonlanmış olacaqdır. Bu kimi səbəblərə əsasən belə deyə bilərik ki, keçici, epizodik vəziyyətə uyğun yaranan anlayışın özü daimi olmadığı kimi, onu ifadə edən ad da situativ və ya okkazional mahiyyət kəsb edir. Adətən bu kimi söz formaları müstəqil sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olmur, lüğətlərdə özünə yer tutmur, əsasən müvəqqəti nitq ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə hər dəfə təkrar yenidən yaranır.

Bu səbəblərə görə qəti yəqinliklə belə deyə bilərik ki, **-ki** şəkilçisi ilə yaranmış formalar situativ, müvəqqəti və ya keçici nitq ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edən okkazional formalarlardır. O okkazional formalar ki, yaranmış sözlər mücərrəd isim və ismi əlamət mahiyyəti daşıyan formalar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

Əsgərov, Mayıl (2003), Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. İkinci nəşr, (AMEA Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqatlar”ınə əlavə), Bakı: Elm, 180 s.

http://anl.az/el/s/mes_h1.pdf

<https://achiqkitab.aztc.gov.az/az/file/view/suleyman-sani-axundov55965b893874c.pdf>

<https://modern.az/medeniyyet/80667/meshur-filmlerden-meshur-sitatlar-mesedi-ibadin-dilimize-dusen-meselleri-baxim-grum-mal-nece-maldi-rubrika/>

<https://turklehceleri.org/en/dictionary/all/define/vurhavur>

Валяева, Татьяна (2012), Встречи с казахской грамматикой. Пособие для начинающих, Москва: Говорун, 72 с.

Велиев, К. (1974), Аффиксы -кы в азербайджанском языке: / Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Баку, 24 с.

Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1, Фонетика и морфология. - 319 с. www.bizdin.kg

Гузев, Виктор (1987), Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийского языка), Ленинград, 144 с.

Дыренкова, Н. (1940), Грамматика ойротского языка, Москва–Лениниград: Изд. Академии Наук СССР, 302 с.

Кононов, Андрей (1948), Грамматика узбекского языка. Ташкент: Изд. Государственное издательство Уз ССР, 287 с.

Малов, Сергей (1957), Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика, Алма-Ата: Изд. Академии Наук Казахской ССР, 198 с.

Покровская, Людмила (1964), Грамматика гагаузского языка. Фонетика и Морфология, Москва: Наука, 301 с.

